

**ՍԱՀՄԱՆԵԼՈՎ «ՌԱՍԱՅԱԿԱՆ ԽՏՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ»,
«ԱՅԼԱՏՅԱՑՈՒԹՅՈՒՆ», «ԱՏԵԼՈՒԹՅԱՆ ԽՈՍՔ»
ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ¹**

Սվետլանա Չախմախչյան, Էդիտա Գզոյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

«Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի» ընդունումից 76 տարի անց մարդիկ ոչ միայն հավասար չեն, այլև հաճախ հայտնվում են խտրականության ու ատելության թիրախում միայն իրենց ծագման, կրոնական կամ էթնիկ պատկանելության պատճառով: «Ռասայական խտրականություն», «այլատյացություն», «ատելության խոսք» հասկացությունները դարձել են ժամանակակից խոսույթի անբաժան մաս: Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել երեք տերմինների նախապատմությունը, դրանց իրավական նշանակությունը և կիրառելիությունը:

Բանալի բառեր՝ ռասիզմ, ռասայական խտրականություն, այլատյացություն, ատելության խոսք, խտրականություն:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 12.03.2025: Ընդունվել է տպագրության 24.09.2025:

The article was submitted 12.03.2025 and accepted for publication 24.09.2025.

Статья поступила 12.03.2025 и была принята к публикации 24.09.2025.

Ինչպես հղել՝ Սվետլանա Չախմախչյան, Էդիտա Գզոյան, «Սահմանելով «ռասայական խտրականություն», «այլատյացություն», «ատելության խոսք» հասկացությունները», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 13, no. 2 (2025), 12-35:

How to cite: Svetlana Chakhmakhchyan, Edita Gzoyan, “Defining the Concepts of ‘Racial Discrimination,’ ‘Xenophobia,’ ‘Hate Speech,’” *Tseghaspanagitakan handes* 13, no. 2 (2025): 12-35.

Как сослаться: Светлана Чахмахчян, Эдита Гзоян, “Определение понятий ‘расовая дискриминация,’ ‘ксенофобия,’ ‘язык вражды,’” *Цехаспанагитакан андес* 13, no. 2 (2025): 12-35.

Ռասայական խտրականություն

2022 թ. սեպտեմբերի 16-ին Հայաստանը դիմեց Արդարադատության միջազգային դատարան՝ մատնանշելով, որ «Ադրբեջանը տասնամյակներ շարունակ հայերի նկատմամբ ցուցաբերել է ռասայական խտրականություն», և Ադրբեջան պետության կողմից հովանավորվող հայատյացության քաղաքականության հետևանքով հայերը ենթարկվել են համակարգային խտրականության, զանգվածային սպանությունների, խոշտանգումների և այլ բռնությունների²: Դատարանն իր որոշման մեջ հիշեցրեց, որ, համաձայն «Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին միազգային կոնվենցիայի» 2-րդ հոդվածի, մասնակից պետությունները «դատապարտում են ռասայական խտրականությունը և պարտավորվում են բոլոր համապատասխան

1 Հետազոտություն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄԻ Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ (Թեմայի ծածկագիր՝ 22r1-040):

2 Application of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Armenia v. Azerbaijan), ICJ, The Hague, 16 September, 2022.

միջոցներով և առանց հապաղելու հետամուտ լինել ռասայական խտրականությունն իր բոլոր ձևերով վերացնելու քաղաքականությանը»³:

Ռասայական խտրականության գոհեղը բացարձակապես հեռացված էին միջազգային իրավունքի ստեղծման գործընթացից: Մարտի Կոսկենիեմին նշել է, որ միջազգային իրավական համակարգը հիմնված է «բացառման-ներառման» սկզբունքների վրա, և, դրանով պայմանավորված, որոշ ոչ եվրոպական ժողովուրդներ կարող են ունենալ պարտավորություններ միջազգային իրավունքի տեսանկյունից, սակայն չեն օգտվում լիարժեք անդամության իրավունքներից⁴:

Միջազգային պայմանագրային իրավունքում «ռասա» տերմինն առաջին անգամ հիշատակվել է թերևս 1919 թվականին Փարիզում ընդունված հետպատերազմյան պայմանագրերում: Վերսալի պայմանագրով Չեխոսլովակիան և Լեհաստանը համաձայնեցին «պաշտպանել իրենց բնակիչների շահերը, որոնք տարբերվում են բնակչության մեծամասնությունից ռասայով, լեզվով կամ կրոնով»⁵: Այս պարտավորությունները հաստատվել են առանձին պայմանագրերով, որոնք հռչակում են հավասար վերաբերմունքի իրավունքը՝ «առանց ծննդյան, ազգության, լեզվի, ռասայի կամ կրոնի տարբերության»⁶: 1922 թվականին Մեծ Բրիտանիայի և Իրաքի միջև կնքված պայմանագրում, որով ճանաչվում էր Իրաքի անկախությունը, ամրագրված է, որ «Իրաքի բնակիչների միջև խտրականություն չի դրվում ռասայի, կրոնի կամ լեզվի հիման վրա»⁷: «Ռասա» տերմինը գործածվել է նաև ռազմագերիների մասին Ժնևի 1929 թ. կոնվենցիայում, որով կողմերը պայմանավորվել են «հնարավորինս խուսափել նույն ճամբարում տարբեր ռասաների կամ ազգությունների ռազմագերիներ տեղավորելուց»⁸:

Հարկ է նշել, սակայն, որ միջազգային մի շարք պայմանագրերում նկատելի են խտրական դրույթներ: Նման պայմանագրերում օգտագործված են «քաղաքակիրթ ազգեր», «քաղաքակիրթ մարդիկ», «քաղաքակիրթ աշխարհ» հասկացությունները: Պատերազմի օրենքների և սովորույթների մասին Հաագայի երկու կոնվենցիաներում հանդիպում ենք հետևյալ ձևակերպմանը՝ «քաղաքակիրթ ազգերի միջև հաստատված սովորույթները, մարդկության օրենքները և հանրային խղճի պահանջները»⁹, 1945 թվականին Սան Ֆրանցիսկոյի կոնֆերանսում ընդունված ՄԱԿ-ի Արդարադա-

3 Միջազգային կոնվենցիա ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին, 21 դեկտեմբերի 1965 թ., հոդված 2, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=75843>, դիտվել է՝ 11.10.2024 թ.:

4 St'u Martti Koskenniemi, *The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law, 1870-1960* (New York: Cambridge University Press, 2001), 127-131:

5 The Versailles Treaty, Versailles, 28 June, 1919, <https://avalon.law.yale.edu/imt/partiii.as>, դիտվել է՝ 11.10.2024 թ.:

6 St'u, օրինակ, Treaty between the Principal Allied and Associated Powers and Poland, signed at Versailles, June 28, 1919, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv13/ch29>, դիտվել է՝ 11.10.2024 թ.:

7 Treaty of Alliance between Great Britain and Irak signed at Bagdad, October 10, 1922, <https://treaties.fco.gov.uk/data/Library2/pdf/1925-TS0017.pdf>, դիտվել է՝ 11.10.2024 թ.:

8 Geneva Convention on Prisoners of War, Geneva, 27 July, 1929, article 9, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gc-pow-1929/>

9 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, New York, 9 December, 1948, Preamble.

տության միջազգային դատարանի 38-րդ հոդվածում՝ «քաղաքակիրթ ազգերի կողմից ճանաչված իրավունքի ընդհանուր սկզբունքները»¹⁰: Այդ ժամանակ «քաղաքակիրթ ազգեր» հասկացության օգտագործումը, թվում է, որևէ դժգոհություն չի առաջացրել: Այդ հասկացությունը գործածվել է անգամ «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի» սկզբնական նախագծում, սակայն, շատ չանցած, հեռացվել է Հնդկաստանի և Խորհրդային Միության ընդդիմության հետևանքով¹¹: Իսկ հռչակագրի վերջնական տեքստում խտրականության դեմ քայլեր ձեռնարկվեցին: Նախ՝ նախաբանում ամրագրված են «մարդկության ընտանիքի բոլոր անդամներին հատուկ արժանապատվության և նրանց հավասար ու անկապտելի իրավունքների ճանաչումը» և «մարդու հիմնական իրավունքների, մարդկային անհատի արժանապատվության ու արժեքի և տղամարդու ու կնոջ իրավահավասարությունը նկատի ունենալով»¹² ձևակերպումները: Ավելին՝ 2-րդ հոդվածը սահմանում է, որ «յուրաքանչյուր մարդ պետք է ունենա սույն Հռչակագրում հռչակված բոլոր իրավունքներն ու ազատությունները՝ առանց որևէ տարբերության, անկախ ռասայից, մաշկի գույնից, սեռից, լեզվից, կրոնից, քաղաքական և այլ համոզմունքներից, ազգային կամ սոցիալական ծագումից, գույքային, դասային և այլ վիճակից»¹³: Վերջապես՝ 7-րդ հոդվածը հաստատում է խտրականության բացառման սկզբունքը՝ սահմանելով, որ «բոլոր մարդիկ ունեն սույն Հռչակագիրը խախտող խտրականության ցանկացած դրսևորումից և նման խտրականության սադրանքից պաշտպանվելու հավասար իրավունք»¹⁴:

Ներկայումս «քաղաքակիրթ ազգեր» տերմինը մնացել է որոշ փաստաթղթերում, սակայն գործնականում որևէ դեր չունի:

«Ցեղասպանություն հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» 1948 թ. կոնվենցիայում գտնում ենք «ռասայական խմբին» ձևակերպումը: Կոնվենցիայի դրույթների վրա հիմնված դատական գործերում երբեք չի սահմանվել «ռասայական խումբ» հասկացությունը: Ռուանդայի միջազգային քրեական տրիբունալի դատավարության պալատի վաղ որոշման մեջ «ռասայական խումբ» հասկացությունը սահմանվել է, բայց առանց որևէ աղբյուր նշելու, այն է՝ իբրև խումբ՝ առանձնացված «ժառանգական ֆիզիկական հատկանիշների հիման վրա, որոնք հաճախ կապված են աշխարհագրական տարածաշրջանի հետ»՝ անկախ լեզվական, մշակութային, ազգային կամ կրոնական գործոններից»¹⁵: Դատական մեկ այլ գործում նշվում են «ժառանգական ֆիզիկական հատկանիշներ, որոնք հաճախ նույնացվում են աշխարհագրության հետ»¹⁶:

10 *Արդարադատության միջազգային դատարանի սրահում*, 1945 թ., Սան Ֆրանցիսկո, հոդված 38:

11 St'u Consent received from India, 4 May 1948, E/CN.4/82/Add.7, Summary Record, Discussion of the Drafting Committee, 19 May 1948, E/CN.4/AC.1/SR.39, 3, Summary Record, Human Rights Commission, 2 June 1948, E/CN.4/SR.56, 5.

12 *Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր* - ընդունվել և հռչակվել է ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի 1948 թվականի դեկտեմբերի 10-ի 217 Ա (III) բանաձևի համաձայն, նախաբան:

13 Նույն տեղում, հոդված 2:

14 Նույն տեղում, հոդված 7:

15 *Prosecutor v. Akayesu* (ICTR-96-4-T), Decision, 2 September 1998, paragraph 514.

16 *Prosecutor v. Kayishema et al.* (ICTR-95-1-T), Decision, 21 May 1999, paragraph 98.

Միավորված ազգերի կազմակերպության գործունեության սկզբնական տարիներին «racialism» բառն օգտագործելու միտում կար, սակայն 1960-ական թթ. այն փոխարինվեց «racism»-ով: «Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին միջազգային կոնվենցիան» (այսուհետ՝ ICERD) ուղղված է ռասայական խտրականության վերացմանը, իսկ Ռասայական խտրականության վերացման կոմիտեն (CERD) գործում է որպես դրա պայմանագրային մարմին: Ըստ ICERD-ի՝ «ռասայական խտրականություն» տերմինը նշանակում է «ռասայի, մաշկի գույնի, ցեղային, ազգային կամ էթնիկական ծագման հատկանիշների հիմքով ցանկացած տարբերակում, բացառում, սահմանափակում կամ նախապատվություն, որոնք ունեն քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, մշակութային կամ հասարակական կյանքի ցանկացած այլ բնագավառում մարդու իրավունքներն ու հիմնարար ազատությունները չեղյալ հայտարարելու կամ դրանց ճանաչումը, օգտագործումը կամ իրականացումը նվազեցնելու նպատակ կամ հանգեցնում են նման հետևանքների»¹⁷:

Համաձայն ICERD-ի առաջին հոդվածի՝ չորս գործողություն կարող է որակվել խտրական, այն է՝ տարբերակումը, բացառումը, սահմանափակումը կամ նախապատվությունը: Այնուամենայնիվ, մի գործողություն խտրական ճանաչելու համար անհրաժեշտ է երկու պայման: Նախ՝ այդ գործողությունը պետք է հիմնված լինի ռասայի, գույնի, ծագման, ազգային կամ էթնիկ պատկանելության վրա: Կոնվենցիայի նախագծողների նպատակն էր առաջին պարբերությունում ներառել մարդկանց միջև խտրականության բոլոր ակտերը, բայց միայն այն դեպքում, երբ դրանք հիմնված էին ռասայական բնույթի դրոշմատվածությունների վրա՝ ավելի լայն իմաստով: «Գույն», «ցեղային ծագում» և «էթնիկ ծագում» տերմինները դժվարություններ չեն ստեղծել, սակայն «ազգային ծագում» հասկացության շուրջ իրական խնդիրներ են ծագել¹⁸:

Մի կողմից, որոշ գիտնականներ պնդում էին, որ անհրաժեշտ է ներառել «ազգային ծագում» տերմինը, քանի որ այն տարբերվում է «էթնիկական ծագում»-ից: Մյուս կողմից, ասվում էր, որ պետությունը կարող է բաղկացած լինել տարբեր ազգություններից, սակայն բոլոր քաղաքացիները պետք է ունենան նույն ազգությունը¹⁹: Չնայած այս քննարկումը վեր հանեց «ազգային ծագման» և «ազգության» միջև գոյություն ունեցող շփոթը, սակայն հարցը լուծվեց կոնվենցիայում 2-րդ և 3-րդ պարբերություններն ավելացնելով: ICERD-ի դրույթները չեն խախտում այն երկրների ներքին օրենսդրությունները, որոնք տարբերակում են քաղաքացիներին և ոչ քաղաքացիներին: Սա չի նշանակում, որ ICERD-ը փոխում է «քաղաքացիության» և «բնակեցման» կանոնները թե՛ բովանդակային, թե՛ ընթացակարգային տեսանկյունից: ICERD-ը միայն պաշտպանում է այն սկզբունքը, որ ոչ մի ազգություն չպետք է ենթարկվի խտրականության:

Ռասայական խտրականության երկրորդ պայմանն այն է, որ գործողությունները պետք է ունենան «քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, մշակութային կամ հասա-

17 Միջազգային կոնվենցիա ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին, մաս 1, հոդված 1:

18 Տե՛ս Natan Lerner, *The U.N. Convention on the Elimination of all Forms of Racial Discrimination. Reprint Revised by Natan Lerner* (Brill Leiden, 2015), 33:

19 Տե՛ս նույն տեղում, 34:

րակական կյանքի ցանկացած այլ բնագավառում մարդու իրավունքներն ու հիմնարար ազատությունները չեղյալ հայտարարելու կամ դրանց ճանաչումը, օգտագործումը կամ իրականացումը նվազեցնելու նպատակ կամ հանգեցնում են նման հետևանքների»²⁰:

Նպատակը կապված է սուբյեկտիվ գործոնների հետ, որոնք ձևավորում են արարքի խտրական բնույթը, իսկ ազդեցությունը վերաբերում է օբյեկտիվ հետևանքներին: Սա նշանակում է, որ միշտ չէ, որ պետք է լինեն ն «նպատակը», ն «ազդեցությունը»: Որոշակի առումով մեկի առկայությունը բավարար է, որպեսզի արարքը որակվի խտրական²¹: Դա հաստատվում է նաև 2-րդ հոդվածի (գ) կետով, որը միտված է արգելելու ցանկացած օրենք կամ պրակտիկա, որը կարող է հանգեցնել երկարաժամկետ ռասայական խտրականության առաջացմանը: Բացի այդ՝ որոշակի գործողություններ կարող են ունենալ բազմաբնույթ նպատակներ:

Այնուամենայնիվ, ICERD-ի խախտումը կարող է պարզորոշ բացահայտվել, երբ սուբյեկտիվ դիտարկումը հաստատում է արարքի խտրական բնույթը: Սակայն օբյեկտիվ հետևանքները կարող են օգտակար լինել իրական նպատակները պարզելու առումով: Օբյեկտիվ պայմանն ավելի է հստակեցնում սուբյեկտիվ դիտարկումը: Օրինակ՝ երբ որոշ օրենքներում, քաղաքականություններում կամ ծրագրերում խտրական նպատակը դժվար է ճանաչել, դրանց ազդեցությունը կարող է վկայել այդ գործողությունների խտրական բնույթի մասին²²: Այնուամենայնիվ, ոչ խտրական պատճառներով իրականացված գործողությունների ազդեցությունը կամ հետևանքները պահանջում են ավելի մանրամասն տեղեկատվություն համատեքստի և հանգամանքների վերաբերյալ:

Կոնվենցիայի մյուս հոդվածները պարունակում են մասնակից պետությունների հիմնական պարտավորությունների մասին դրույթներ: Այսպես՝ 4-րդ հոդվածը նախատեսում է օրենքների և քաղաքականության վերանայում, որոնք միտված են ռասայական խտրականության ստեղծմանը կամ պահպանմանը: Այն պահանջում է, որ կողմերը «դատապարտեն ցանկացած քաղաքացիություն և բոլոր այն կազմակերպություններին, որոնք հիմնված են մի ռասայի կամ մաշկի որոշակի գույն կամ էթնիկական ծագում ունեցող անձանց խմբի գերազանցության գաղափարների կամ տեսությունների վրա, կամ որոնք փորձում են արդարացնել կամ խրախուսել ռասայական ատելությունն ու խտրականությունը, ինչ ձևով էլ որ դրանք դրսևորվելիս լինեն, նրանք պարտավորվում են ձեռնարկել անհապաղ ու դրական միջոցներ՝ ուղղված նման խտրականության ցանկացած հրահրում կամ իրականացում վերացնելուն»²³: 3-րդ հոդվածն էլ հատուկ դատապարտում է սեգրեգացիայի և ապարտեիդի քաղաքականությունը, և կողմերը «պարտավորվում են իրենց իրավագործության ներքո գտնվող տարածքներում կանխարգելել, արգելել ու վերացնել նման բնույթի ցանկացած պրակտիկա»²⁴:

20 Միջազգային կոնվենցիա ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին, հոդված 1:

21 St'u Lerner, *The U.N. Convention on the Elimination of all Forms of Racial Discrimination*, 35:

22 St'u Theodor Meron, "The Meaning and Reach of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (1985)," *American Society of International Law*, Vol. 79, No. 2, 283, 288:

23 Միջազգային կոնվենցիա ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին, հոդված 4:

24 St'u նույն տեղում, հոդված 3:

Կոնվենցիան պարունակում է նաև փոխզիջումային դրույթ, որը Արդարադատության միջազգային դատարանին իրավասություն է շնորհում քննելու կոնվենցիայի դրույթները խախտող միջպետական գործերը, նույնիսկ այն պետությունների առնչությամբ, որոնք ընդհանուր առմամբ չեն ընդունել դատարանի իրավասությունը²⁵:

2008 թվականին Վրաստանի Հանրապետությունը հայց է ներկայացրել ընդդեմ Ռուսաստանի Դաշնության՝ երկու երկրների միջև զինված հակամարտության ընթացքում կոնվենցիայի խախտումների վերաբերյալ: Դատարանը որոշեց միջանկյալ միջոցներ կիրառել, սակայն այնուհետև բավարարեց Ռուսաստանի նախնական բացարկը՝ իրավագործության հիմքով՝ գտնելով, որ Վրաստանը չի փորձել վեճը լուծել բանակցությունների միջոցով մինչև իր դիմումը ներկայացնելը²⁶: 2017 թվականին Ուկրաինան գործ է հարուցել Ռուսաստանի դեմ՝ մասամբ հիմնվելով կոնվենցիայի վրա: Նա պնդում էր, որ խտրականություն է դրսևորվել Ղրիմի թաթարների և էթնիկ ուկրաինացիների նկատմամբ օկուպացված Ղրիմում մշակութային և կրթական իրավունքներին ուղղված միջոցառումների տեսքով: Դատարանը որոշում է կայացրել ձեռնարկելու նախնական միջոցներ՝ պաշտպանելով Ղրիմի թաթարական հաստատությունները և ուկրաիններենով կրթություն ստանալու իրավունքը: Գործի առնչությամբ Ռուսաստանի վիճարկումը հետազայում մերժվեց, և գործը տեղափոխվեց ըստ էության քննության փուլ²⁷: Հաջորդ տարի Քաթարը բողոք ներկայացրեց Արաբական Միացյալ Էմիրությունների դեմ՝ կապված իր քաղաքացիների նկատմամբ վերաբերմունքի հետ: Դատարանը ժամանակավոր միջոցների մասին որոշում կայացրեց, սակայն այնուհետև գործը կարճվեց իրավագործության վերաբերյալ նախնական առարկության հիման վրա, ըստ որի՝ Արաբական Միացյալ Էմիրություններում բնակվող Քաթարի քաղաքացիների վրա չի տարածվում կոնվենցիայի 1-ին հոդվածի սահմանումը²⁸:

2021 թ. դեկտեմբերի 7-ին ՄԱԿ-ի Արդարադատության միջազգային դատարանը հրապարակեց «Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին միջազգային կոնվենցիայի» շրջանակներում միմյանց դեմ քննվող դատական գործերի առնչությամբ Հայաստանի և Ադրբեջանի ներկայացրած հրատապ միջոցների վերաբերյալ իր որոշումները²⁹: Հրատապ միջոցների կիրառման վերաբերյալ իր դիմումում Հայաստանն ապացույցներ էր ներկայացրել Ադրբեջանի կողմից ռասայական դրդապատճառներով հայ ռազմագերիների և այլ անձանց սպանությունների ու խոշտան-

25 Տե՛ս նույն տեղում, հոդված 22:

26 Request for the Interpretation of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Georgia v. Russian Federation), preliminary objections, judgment, ICJ, The Hague, 2011, 70:

27 Տե՛ս Iryna Marchuk, “Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of all Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation),” (Preliminary Objections) (I.C.J.), *International Legal Materials*, Vol. 59, Issue 3, June 2020, pp. 339 – 416:

28 Տե՛ս Application of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Qatar v. United Arab Emirates), preliminary objections, judgment, ICJ, The Hague, 2021, 71:

29 Տե՛ս «ՄԱԿ-ի Արդարադատության միջազգային դատարանը բավարարեց Հայաստանի ներկայացրած դիմումն ընդդեմ Ադրբեջանի», 7 դեկտեմբերի 2021 թ., <https://rilm.am/events/mak-i-ardaradatutyan-mijazgayin-dat/>, դիտվել է՝ 02.11.2024 թ.:

գումների, ինչպես նաև հայերի նկատմամբ ռասայական ատելության և հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացման՝ Ադրբեջանի շարունակական քաղաքականության վերաբերյալ:

«Հայաստանի կողմից ներկայացված հրատապ միջոցների առնչությամբ դատարանը գտել է, որ առկա է կոնվենցիայի շրջանակներում հայերի իրավունքներին անդառնալի վնաս հասցնելու անմիջական վտանգ, և ըստ այդմ Ադրբեջանին պարտավորեցրել է՝

1. բռնությունից և մարմնական վնասվածքներից պաշտպանել բոլոր այն անձանց, որոնք 2020 թ. հակամարտությամբ պայմանավորված հայտնվել և պահվում են Ադրբեջանում, ապահովել նրանց անվտանգությունն ու օրենքի առաջ հավասարությունը,
2. ձեռնարկել բոլոր անհրաժեշտ միջոցները՝ կանխելու ազգությամբ և էթնիկ հայերի դեմ ուղղված ռասայական խտրականության և ատելության հրահրումն ու խթանումը, այդ թվում՝ պաշտոնատար անձանց և պետական հաստատությունների կողմից,
3. ձեռնարկել բոլոր անհրաժեշտ միջոցները՝ կանխելու և պատժելու հայկական մշակութային ժառանգության, այդ թվում՝ եկեղեցիների և պաշտամունքի այլ վայրերի, հուշարձանների, ուղենիշային պատկերների, գերեզմանատների և այլ ցուցանմուշների հանդեպ վանդալիզմի և պղծման գործողությունները»³⁰:

2023 թ. սեպտեմբերի 28-ին Հայաստանը Արցախի հայ բնակչության առումով «Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին միջազգային կոնվենցիայի» ենթադրյալ խախտման հարցով Ադրբեջանի դեմ հայց է ներկայացրել ՄԱԿ-ի Արդարադատության միջազգային դատարան³¹:

Հայաստանի Հանրապետության ներպետական օրենսդրական դաշտում ռասան՝ որպես պաշտպանված հատկանիշ, ներառված է բոլոր այն իրավական ակտերում, որոնցում կան խտրականության արգելքի մասին դրույթներ: Այսպես՝ ՀՀ Սահմանադրության 29-րդ հոդվածը սահմանում է. «Խտրականությունը, կախված սեռից, ռասայից, մաշկի գույնից, էթնիկ կամ սոցիալական ծագումից, գենետիկական հատկանիշներից, լեզվից, կրոնից, աշխարհայացքից, քաղաքական կամ այլ հայացքներից, ազգային փոքրամասնությանը պատկանելությունից, գույքային վիճակից, ծնունդից, հաշմանդամությունից, տարիքից կամ անձնական կամ սոցիալական բնույթի այլ հանգամանքներից, արգելվում է»³²:

Առավել հաճախ ռասիզմը դրսևորվում է հանցագործության հատկանիշներով: ՀՀ քրեական օրենսգրքում ռասիզմը սահմանված է և՛ որպես ինքնուրույն հանցակազմ, և՛ որպես այլ հանցագործության որակական հատկանիշ: Այսպես՝ ՀՀ քրեական օրենսգրքի 133-րդ հոդվածը, որը վերաբերում է ցեղասպանություն հանցագործությանը, սահմա-

30 Նույն տեղում:

31 Տե՛ս «Հայաստանը ՄԱԿ-ի միջազգային դատարան հայց է ներկայացրել ընդդեմ Ադրբեջանի», *Ազատություն ռադիոկայան*, 30 սեպտեմբերի 2023 թ., <https://www.azatutyun.am/a/32616357.html>, դիտվել է՝ 02.11.2024 թ.:

32 ՀՀ Սահմանադրություն, 2015 թ., հոդված 29:

նում է. «Ազգային, էթնիկ, ռասայական կամ կրոնական որևէ խմբի լրիվ կամ մասնակի ոչնչացման նպատակով այդ խմբի անդամներին սպանելը [...] պատժվում է ազատազրկմամբ՝ տասնվեցից քսան տարի ժամկետով, կամ ցմահ ազատազրկմամբ»³³:

Ռասայի մասին կարող ենք գտնել նաև 135-րդ /Մարդկայնության դեմ ուղղված հանցագործություններ/, 136-րդ /Ցեղասպանությունը կամ մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունները հրապարակայնորեն հերքելը, արդարացնելը, դրանք քարոզելը կամ դրանց վտանգավորությունը նսեմացնելը/, 146-րդ /Ռասայական, ազգային, էթնիկական կամ կրոնական թշնամանք հարուցելու նպատակով մշակութային արժեքները ոչնչացնելը կամ վնասելը/ հոդվածներում³⁴:

Հատկանշական է, որ «ռասա» հասկացությունը հիշատակվում է ոչ միայն խաղաղության և մարդկության անվտանգության դեմ ուղղված հանցագործությունների առնչությամբ, այլև այլ հանցակազմերում, որոնց դեպքում ռասայական խտրականությունը ևս պատժելի է: Օրինակ, համաձայն 155-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 15-րդ կետի, «ռասայական, ազգային, էթնիկ կամ սոցիալական ծագումով, կրոնով, քաղաքական կամ այլ հայացքներով կամ անձնական կամ սոցիալական բնույթի այլ հանգամանքներով պայմանավորված ատելության, անհանդուրժողականության կամ թշնամանքի շարժառիթով» սպանությունը «պատժվում է ազատազրկմամբ՝ տասնչորսից քսան տարի ժամկետով, կամ ցմահ ազատազրկմամբ»³⁵:

Հայաստանում քայլեր են ձեռնարկվում պաշտպանելու մարդկանց իրավունքներն առանց խտրականության: Այսպես՝ ՀՀ Կառավարությունում գործում է Ազգային փոքրամասնությունների և կրոնի հարցերի բաժին, որը համակարգում է ազգային փոքրամասնությունների հարցերի և կրոնի ոլորտները, և որի իրավասությունների մեջ են մտնում այնպիսի գործառնություններ, ինչպիսիք են գործունեության ոլորտների վերաբերյալ իրավական ակտերի նախագծերի մշակումը, իր գործունեության ոլորտներին առնչվող միջոցառումների ծրագրերի կատարման և գերակա խնդիրների լուծման ընթացքի վերահսկումը և այլն:

2005 թ. օգոստոսից Ազգային ժողովն ընդունման է պատրաստել ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների մասին օրենքի նախագիծ, որը կոչվում էր «Հայաստանի Հանրապետության օրենքը ազգությամբ ոչ հայ քաղաքացիների և ազգային փոքրամասնությունների մասին»: Սակայն ազգային փոքրամասնությունների որոշ ներկայացուցիչներ հավանություն չեն տվել այս նախագծին, քանի որ կարծում են, որ այն շատ ընդհանուր է և մեծ փոփոխություն չի մտցնի տիրող իրադրության մեջ³⁶:

2024 թ. լրամշակման փուլում է «Ազգային փոքրամասնությունների մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծը: Նախագծի նպատակն է առավել համակարգված տալ Հայաստանում բնակվող՝ ազգային փոքրամասնություններին պատկանող անձանց սահմանումը, սահմանել նրանց իրավունքները և պաշտպանության անհրաժեշտ մեխանիզմ-

33 ՀՀ քրեական օրենսգիրք, 2021 թ., հոդված 133:

34 Տե՛ս նույն տեղում, հոդվածներ 135, 136, 146:

35 Տե՛ս նույն տեղում, հոդված 155, մաս 2, կետ 15:

36 Տե՛ս «Ռասիզմի և անհանդուրժողականության դեմ եվրոպական հանձնաժողով», *Երկրորդ զեկույց Հայաստանի մասին*, կետ 12:

ներ, հանրապետական գործադիր և տեղական ինքնակառավարման մարմինների խնդիրներն այդ ոլորտում: Նախագծով նախատեսվում է նաև հիմնել Ազգային փոքրամասնությունների պալատ, որը կլինի ազգային փոքրամասնությունների հարցերը քննարկելու և լուծումներ առաջարկելու հարթակ³⁷:

Այլատյացություն/քսենոֆոբիա

Այլատյացությունը կամ քսենոֆոբիան բազմակողմ հասկացություն է: Այն ծագում է հունարեն «*xenos*» (նշանակում է «օտար») և «*phobos*» (նշանակում է «վախ») բառերից: Բառացիորեն քսենոֆոբիան «օտարների նկատմամբ վախ» է, սակայն հասկացությունն ավելի խոր իմաստ ունի³⁸: Քսենոֆոբիան կարելի է դիտարկել որպես «վերաբերմունք, կողմնակալություն և վարքագիծ, որը մերժում, օտարում և հաճախ նսեմացնում է մարդկանց՝ հիմնվելով այն ընկալման վրա, որ նրանք օտար են կոնկրետ համայնքի համար»³⁹:

Այլատյացության միջազգայնորեն ընդունված իրավական սահմանում չկա: Ռասիզմի ժամանակակից ձևերի գծով հատուկ զեկուցողը շեշտում է, որ այլատյացությունը դրսևորվում է, երբ «անհատներին գրկում են հավասար իրավունքներից՝ հիմնվելով այդ անհատների կամ խմբերի իրական կամ ընկալվող աշխարհագրական ծագման կամ այդ անձանց հետ կապված արժեքների, համոզմունքների և/կամ գործելակերպի վրա»⁴⁰:

Քսենոֆոբիայի աշխարհի ընկալումը պարզեցնում է սոցիալական և մշակութային բարդ երևույթները՝ առանձնացնելով սև/սպիտակ սցենարներ:

«Մենք» = մոդել, լավ և նորմալ, չափանիշ, թե ինչպես պետք է բոլորը նայեն, զգան, մտածեն:

«Մենք» = դրական, «նրանք» = բացասական:

Մոտ 281 միլիոն մարդ ներկայումս ապրում է իր հայրենի երկրից դուրս⁴¹: Ըստ Սակշամ Գուպտայի՝ օտարերկրացիներն այն անձինք են, ովքեր բնակվում են այն երկրում, որը նրանց քաղաքացիության երկիրը չէ⁴²: Միջազգային առանցքային մի քանի պայմանագրեր, այդ թվում՝ «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին

37 Տե՛ս «Ազգային փոքրամասնությունների մասին, Իրավահավասարության ապահովման մասին Հայաստանի Հանրապետության օրենքների և հարակից օրենքների նախագծեր», հակիրճ բնութագիր, <https://www.e-draft.am/projects/1801>, դիտվել է՝ 09.11.2024 թ.:

38 Տե՛ս Encyclopedia Britannica, article “xenophobia,” <https://www.britannica.com/science/xenophobia> դիտվել է՝ 09.11.2024 թ.:

39 Jean Pierre Misago, Iriann Freemantle & Loren B. Landua, *Protection from Xenophobia: An Evaluation of UNHCR's Regional Office for Southern Africa's Xenophobia related Programmes* (UNHCR, 2015), 13.

40 UN Special Rapporteur on contemporary forms of racism, racial discrimination, xenophobia, and related intolerance, Report to the UN Human Rights Council, A/HRC/32/50, 13 May 2016.

41 Տե՛ս World Migration Report - 2024, <https://worldmigrationreport.iom.int/msite/wmr-2024-interactive/#:~:text=The%20current%20global%20estimate%20is,percent%20of%20the%20global%20population>, դիտվել է՝ 16.11.2024 թ.:

42 Տե՛ս Saksham Gupta, *International Law and Human Rights* (Haryana-India: Allahabad Law Agency, 2009), 255:

միջազգային դաշնագիրը», «Ռ-ասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին միջազգային կոնվենցիան», փախստականների մասին 1951 թ. կոնվենցիան և Դուրբանի վերանայման կոնֆերանսի արդյունքներն ամփոփող փաստաթուղթը, սահմանում են հատուկ պարտավորություններ՝ պաշտպանելու օտարերկրացիներին և այլ շահագրգիռ կողմերի խտրականությունից և բռնությունից:

2001 թ. Դուրբանի հռչակագիրն այլատյացությունը հավասարեցրեց ռասիզմին և ռասայական խտրականությանը՝ հայտարարելով, որ «ռասիզմը, ռասայական խտրականությունը, այլատյացությունը և դրանց հետ կապված անհանդուրժողականությունը՝ նշանակում են Միավորված ազգերի կազմակերպության կանոնադրության նպատակների և սկզբունքների ժխտում»⁴³:

Հռչակագիրը կոչ է անում ընդունելու լայնածավալ օրենսդրական, դատական, կարգավորիչ և վարչական միջոցներ, նաև ինքնակարգավորման մեխանիզմներ՝ ռասիզմի, ռասայական խտրականության, այլատյացության և դրանց հետ կապված անհանդուրժողականության կանխարգելման և պաշտպանական միջոցառումների իրականացման, ինչպես նաև հարգանքի ու հանդուրժողականության խթանման նպատակով: Այն մասնավորապես կոչ է անում պետություններին «կիրառելու իրավական պատժամիջոցներ՝ հիմնվելով մարդու իրավունքների պաշտպանության համապատասխան միջազգային իրավունքի վրա, տեղեկատվական և հաղորդակցական նոր տեխնոլոգիաների, այդ թվում՝ համացանցի միջոցով ռասայական ատելության հրահրման դեպքում»⁴⁴, և խրախուսում է դատապարտել ու ակտիվորեն կանխել զանգվածային հաղորդակցության բոլոր միջոցներով ռասիստական և այլատյացության ուղերձների տարածումը⁴⁵:

Հարկ է նշել, որ որոշ պետություններ փորձում են կանխել այլատյացության դեպքերը՝ նաև նոր զարգացող տեխնոլոգիաների տիրույթում: Այսպես՝ «Կիբեռհանցագործությունների մասին» կոնվենցիայի լրացուցիչ արձանագրությամբ նախատեսվող միջոցներն ուղղված են համակարգչային համակարգերի միջոցով կատարված ռասիստական և այլատյացության գործողությունների քրեականացմանը⁴⁶:

Համաձայն սույն լրացուցիչ արձանագրության՝ ««ռասիստական և քսենոֆոբիական նյութ» տերմինը նշանակում է՝ որևէ գրավոր նյութ, որևէ արտահայտություն կամ մտքի կամ տեսության որևէ այլ արտահայտություն, որը որևէ անձի կամ անձանց խմբի նկատմամբ քարոզում, օժանդակում կամ հրահրում է ատելություն, խտրականություն կամ բռնություն՝ ռասայական պատկանելության, մաշկի գույնի, ծագման կամ ազգային կամ էթնիկական ծագման, ինչպես նաև կրոնի հիման վրա, եթե որպես շարժառիթ օգտագործվել է հիշյալ գործոններից որևէ մեկի համար»⁴⁷:

43 Declaration of the World Conference against Racism in Durban, Durban, 31 August, 2001,

44 General Assembly, Resolution 52/111], New York, 18 February, 1998.

45 Տե՛ս նույն տեղում, կետ 147 (դ):

46 Տե՛ս «Լրացուցիչ արձանագրություն կիբեռհանցագործությունների մասին կոնվենցիայի՝ համակարգչային համակարգերի միջոցով կատարվող ռասիստական և քսենոֆոբիական բնույթի արարքների քրեականացման մասին», Ստրասբուրգ, 2003, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=48029>, դիտվել է՝ 16.11.2024 թ.:

47 Նույն տեղում, հոդված 2:

Այլատյացությունը դրսևորվում է խտրականության ուղղակի և անուղղակի ձևերով: Ուղղակի այլատյացությունը կարող է դրսևորվել ատելության, բռնության կամ չափազանց խտրական քաղաքականության խթանմամբ, մինչդեռ անուղղակի այլատյացությունը ենթադրում է թվացյալ «չեզոք» օրենքների, քաղաքականության և գործելակերպի անհամաչափ և բացասական ազդեցությունը ոչ քաղաքացիների վրա⁴⁸:

Ռասայական խտրականության վերացման կոմիտեն իր 30-րդ ընդհանուր հանձնարարականում նշել է, որ ազգության վրա հիմնված տարբերությունները պետք է կիրառվեն ըստ օրինական նպատակի և համաչափ լինեն այդ նպատակի իրականացմանը: Պետությունները պետք է ապահովեն, որ «օրենսդրության կիրառումը խտրական ազդեցություն չունենա ոչ քաղաքացիների վրա»⁴⁹:

Այլատյացության կանխարգելումը և վերացումը պահանջում են ռասայական զգայուն մոտեցումների ներդրում պետական քաղաքականության մեջ կառավարության յուրաքանչյուր մակարդակում: «Չեզոք» մոտեցումները, որոնք տարածվում են ոչ քաղաքացիների վրա, չեն անդրադառնում համակարգային այլատյացությանը: Դրանք անտեսում են համակարգային անհավասարությունները, խտրականությունը և դրանց բուն պատճառները:

«Amnesty International»-ը փաստագրել է այլատյացության և ռասայական խտրականության դեպքեր, որոնք գրանցվել են թվացյալ «չեզոք» օրենքների, քաղաքականության և գործելակերպի կիրառման հետևանքով: Օրինակ՝ Եվրոպայում, թեև ԵՄ ժամանակավոր պաշտպանության մասին դիրեկտիվը պաշտպանում էր ուկրաինական հակամարտությունից փախած մարդկանց, «չեզոք» մոտեցումը հանգեցրեց ռասայական խտրականության Ուկրաինան լքող մարդկանց որոշ խմբերի նկատմամբ, ինչպիսիք են սևամորթները և ժամանակավոր բնակություն չունեցող քաղաքացիները⁵⁰:

Այլատյացության սահմանումը և դրա տարբերակումը ռասիզմից ու ռասայական խտրականությունից դեռևս հստակ ամրագրված չեն: Համաշխարհային համաժողովի տարածաշրջանային նախապատրաստական հանդիպումներից մեկի ժամանակ առաջարկվել է հետևյալը.

«Ռասիզմը գաղափար է, որը որոշակի ռասայի և/կամ էթնիկ խմբի տալիս է իշխող դիրք ուրիշների նկատմամբ՝ հիմնվելով ֆիզիկական և մշակութային հատկանիշների, ինչպես նաև տնտեսական հարստության վրա, ներառյալ հիերարխիկ հարաբերությունները, որոնցում «վերադաս» ռասան գերիշխում և վերահսկում է ուրիշներին:

48 St'u Amnesty International, "States Parties' Obligations Regarding Xenophobia, and Its Impact on the Rights of Migrants, Their Families, and Other Non-Citizens Subjected to Racial Discrimination," Joint General Comment with CERD-CMW], London, 4 April, 2024, <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2024/04/IOR4078982024ENGLISH.pdf>, ռասիստական և քսենոֆոբիական բնույթի արարքների քրեականացման մասին», Ստրասբուրգ, 2003, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=48029>, դիտվել է՝ 16.11.2024 թ.:

49 UN Committee on the Elimination of Racial Discrimination (CERD), "General Recommendation No. 30: Discrimination Against Non-Citizens", New York, 12 March, 2004, para 7.

50 St'u Amnesty International, "Lithuania: Forced out or Locked up. Refugees and Migrants Abused and Abandoned," 27 June 2022, <https://www.amnesty.org/en/documents/eur53/5735/2022/en/>, դիտվել է՝ 16.11.2024 թ.:

Այլատյացությունը նկարագրում է վերաբերմունքը, կողմնակալությունը և վարքագիծը, որոնք մերժում, օտարում և հաճախ մեղադրում են մարդկանց՝ հիմնվելով նրանց՝ որպես համայնքի, հասարակության կամ ազգային ինքնության օտար ընկալումների վրա»⁵¹:

Այլատյացության բռնության վերջին ամենամեծ դեպքը տեղի է ունեցել 2015 թ. մարտի վերջին Հարավային Աֆրիկայում՝ Դուրբան նավահանգստային քաղաքում: Քաղաքացիները հրկիզել և թալանել էին առևտրի մի շարք կենտրոններ: Վախեցած օտարերկրացիներին ստիպել էին թաքնվել ոստիկանական բաժանմունքներում, քանի որ մաչետներով զինված քաղաքացիները շրջում էին քաղաքով, և արդեն երկրի մի շարք քաղաքներում տեղի էին ունեցել սպանություններ: Բռնությունը սկսվել էր այն բանից հետո, երբ գուլուների թագավոր Գուդվիլ Չվելիտինին հանդիպման ժամանակ ասել էր, որ «օտարերկրացիները պետք է հավաքեն իրենց ճամպրուկները և հեռանան», քանի որ նրանք աշխատանք են խլում քաղաքացիներից: Սակայն թագավորի գրասենյակը հերքել է դա և հայտնել, որ լրագրողները նրանից սխալ են մեջբերում արել⁵²:

Այլատյացության հարձակումները զգալի աճ գրանցեցին 1994 թ. Սև ժողովրդավարական կառավարման հաստատումից հետո⁵³: 2008 թ. Յոհանեսբուրգը դարձավ այլատյացության արշավի կենտրոն, ինչի հետևանքով գոհվեցին տասնյակ մարդիկ, իսկ ավելի ուշ բռնությունը տարածվեց Քեյփթաունում, որը 2006 թ. արդեն տուժել էր այլատյացության հարձակումներից: 2008 թ. բռնի հարձակումներ տեղի ունեցան նաև ներգաղթյալների վրա: Այդ հարձակումները հանգեցրին առնվազն 67 մարդու մահվան⁵⁴:

Վիտվատերսբուրգի համալսարանի միգրացիայի և հասարակության աֆրիկյան կենտրոնի հաշվարկներով՝ 2018 թ. դեկտեմբերի 31-ի դրությամբ Հարավային Աֆրիկայում գրանցվել է այլատյացության հողի վրա զանգվածային բռնության 529 դեպք, որոնց հետևանքով 309 մարդ գոհվել է, 901 մարդ՝ վիրավորվել, ավելի քան 100 հազար մարդ գրկվել է կացարանից, 2193 խանութ թալանվել է, որոշ դեպքերում՝ այրվել⁵⁵:

Այս դեպքերն ուսումնասիրելիս Հարավաֆրիկյան Հանրապետության (ՀԱՀ) ազգային օրենսդրությունում գտնում ենք որոշ բացեր՝ չնայած նրան, որ պետությունը միջազգային մի շարք պայմանագրերի անդամ է: Ապարտեիդի վարչակարգի անկումից հետո Հարավաֆրիկյան Հանրապետությունն անդամակցել է մարդու իրավունքների միջազգային հիմնարար համաձայնագրերին: 1965 թ. «Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին միջազգային կոնվենցիային» կից երկիրը ստորագրել է նաև 1981 թ. «Մարդու և ժողովուրդների իրավունքների աֆրիկյան խար-

51 Declaration on Racism, Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance against Migrants and Victims of Trafficking, Tehran, 18 February, 2001.

52 St'u Faith Karimi, "What's behind xenophobic attacks in South Africa," 19 April 2015, <https://edition.cnn.com/2015/04/18/africa/south-africa-xenophobia-explainer/index.html>, դիտվել է՝ 16.11.2024 թ.:

53 St'u "Simon-Peter Ayooluwa, Xenophobia Duty of State Crime against Humanity Migrants Rights Aliens," *Nnamdi Azikiwe University Journal of International Law and Jurisprudence*, Vol. 6, 2015, 128:

54 St'u Morgan Winsor, "South Africa Xenophobia 2015: Victims' Names and Nationalities Released," 28 May, 2015, <https://www.ibtimes.com/south-africa-xenophobia-2015-victims-names-nationalities-released-1900755>, դիտվել է՝ 16.11.2024 թ.:

55 St'u "Fact sheet on foreign workers in South Africa" (Johannesburg: ACMS, 2017), 4:

տիան», որում հաստատվել է օրենքի առջև բոլոր ռասաների և էթնիկ խմբերի ներկայացուցիչների հավասարությունը: Բացի այդ՝ 2001 թ. Հարավաֆրիկյան Հանրապետությունը Դուրբանում կազմակերպեց ռասիզմի, ռասայական խտրականության, այլատյացության և դրանց հետ կապված անհանդուրժողականության դեմ պայքարի համաշխարհային կոնֆերանսը, որի ժամանակ ընդունվեցին Դուրբանի հռչակագիրը և գործողությունների ծրագիրը: Կատարելով հռչակագրի ստորագրմամբ ստանձնած պարտավորությունը՝ մինչև 2016 թվականը ՀԱՀ-ն մշակեց ռասիզմի, ռասայական խտրականության, այլատյացության և դրանց հետ կապված անհանդուրժողականության դեմ պայքարի գործողությունների ազգային ծրագիր, որը երկար քննարկումից հետո ընդունվեց 2019 թ. մարտին⁵⁶: Սահմանադրությունը հարավաֆրիկացիներին երաշխավորում է հավասարություն օրենքի առաջ, արգելում է խտրականությունը ռասայի և էթնիկ պատկանելության հիման վրա⁵⁷: 2000 թվականի «Հավասարության խթանման և անարդար խտրականության կանխարգելման մասին» օրենքի 7-րդ հոդվածը նաև արգելում է ատելության ցանկացած դրսևորում այլ էթնիկ խմբերի և ռասայական խմբերի նկատմամբ⁵⁸: Իրավական համակարգի գլխավոր խնդիրներից մեկը քրեական օրենսդրության մեջ այլատյացության հողի վրա կատարված հանցագործությունների առանձին տեսակների առանձնացված չլինելն է, թեև այլատյացության դրսևորումների առկայությունը կարող է դիտարկվել որպես ծանրացուցիչ հանգամանք, ինչը, սակայն, գործնականում միշտ չէ, որ կիրառվում է⁵⁹:

Վերջերս «Կրոկուս սիթի հոլում» տեղի ունեցած ահաբեկչությունից հետո Ռուսաստանում նույնպես ակտիվացան այլատյացության դեպքերը: 2024 թ. մարտին իրավապաշտպաններին ծանուցվեց ատելության շարժառիթով 16 հարձակման մասին: Տուժածների թվում գերակշռում էին Կովկասից և Կենտրոնական Ասիայից «ոչ պալոնական արտաքինով» մարդիկ: Առնվազն չորս լուրջ հարձակումներ են կատարվել մարտի 22-ին «Կրոկուս սիթի հոլում» տեղի ունեցած ահաբեկչությունից հետո և ներկայացվել որպես «վրեժ»⁶⁰:

ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների գերագույն հանձնակատարի գրասենյակը ազգային մակարդակում այլատյացության կանխարգելման և վերահսկման մի շարք գործնական միջոցառումներ է առաջարկում, որոնցից են՝

56 St'u МИД России, "О ситуации с героизацией нацизма, распространении неонацизма и других видов практики, которые способствуют эскалации современных форм расизма, расовой дискриминации, ксенофобии и связанной с ними нетерпимости (Доклад Министерства иностранных дел Российской Федерации)," (Москва, 2019), 379 c., https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/humanitarian_cooperation/-/asset_publisher/bb3nyd16mbfc/content/id/3193903/#54, դիտվել է՝ 16.11.2024 թ.

57 St'u ՀՀ Սահմանադրություն, 1996 թ., հոդված 9, կետեր 3 և 4:

58 St'u Հավասարության խթանման և անարդար խտրականության կանխարգելման մասին օրենք, 2000 թ., հոդված 7:

59 St'u Екатерина Заноскина, «Новый курс ЮАП в борьбе с ксенофобией», *Journal of the Institute for African Studies* 3 (52) (2020):65-66:

60 St'u Исследовательский Центр «Сова», «Русский национализм и ксенофобия. Итоги марта 2024 года», 3 марта 2024 г., <https://www.sova-center.ru/racism-xenophobia/publications/2024/04/d49590/>, դիտվել է՝ 23.11.2024 թ.:

- վավերացնել մարդու իրավունքների ոլորտում միջազգային ու տարածաշրջանային գործիքները և ներդնել համապատասխան չափանիշներ, որոնք պաշտպանում են այլատյացության վտանգի տակ գտնվող բոլոր անձանց իրավունքները,
- մշակել և իրականացնել մարդու իրավունքների միջազգային ու տարածաշրջանային չափանիշներին համապատասխան իրավական միջոցառումներ, որոնք կանխում և լուծում են այլատյացության խնդիրները, օրինակ՝ ընդունել հակախտրական դրույթներ,
- ապահովել այլատյացության վտանգի տակ գտնվող զոհերի և համայնքների «մուտքը արդարադատություն», ինչպես նաև բողոքների մատչելի մեխանիզմները և զոհերի փոխհատուցման երաշխիքները,
- կապ հաստատել այլատյացությունից տուժած համայնքների և անձանց հետ՝ տրամադրելով իրավաբանական, բժշկական և հոգեբանական օգնություն,
- միջոցներ ձեռնարկել բազմազանության նկատմամբ հանդուրժողականությունն ու հարգանքը խթանելու համար, ինչպես նաև հակազդել կողմնակալությանը և բացասական կարծրատիպերին լրատվամիջոցներում, այդ թվում՝ սոցիալական մեդիայում և համացանցում,
- ստեղծել համապատասխան հաստատություններ և մեխանիզմներ այլատյացության հարցերի վերաբերյալ մոնիտորինգի և հաշվետվության համար, օրինակ՝ մասնագիտացված ազգային մարմիններ և քաղաքացիական հասարակության հետ գործակցող ցանցեր⁶¹:

Դուրբանի կոնֆերանսի շրջանակներում ընդունված բանաձևը նույնպես սահմանում է, թե պետություններն ինչ քաղաքականություն պետք է վարեն օտարերկրացիների նկատմամբ.

«Կոչ է անում պետություններին՝

- մշակել և իրականացնել քաղաքականության և գործողությունների ծրագրեր, ինչպես նաև ամրապնդել և իրականացնել կանխարգելիչ միջոցառումներ, որոնք ուղղված են ներգաղթյալների և ընդունող հասարակությունների միջև ավելի մեծ ներդաշնակության ու հանդուրժողականության խթանմանը՝ ռասիզմի, ռասայական խտրականության, այլատյացության և դրանց հետ կապված անհանդուրժողականության դրսևորումները վերացնելու համար, ներառյալ բռնության գործողությունները, որոնք իրականացվում են բազմաթիվ հասարակություններում անհատների կամ խմբերի կողմից,
- առանց հապաղելու մշակել և գործադրել ռասիզմի, ռասայական խտրականության, այլատյացության և դրանց հետ կապված անհանդուրժողականության դեմ պայքարի ազգային քաղաքականություններ և գործողությունների ծրագրեր, ներառյալ դրանց՝ գենդերային հիմքով դրսևորումները,

61 Տե՛ս United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, *Public perceptions, migration and human rights*, <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Migration/LeafletPublicPerceptions.pdf>, դիտվել է՝ 23.11.2024 թ.:

- մշակել և կատարելապես իրականացնել արդյունավետ քաղաքականություն և ծրագրեր՝ կանխելու, բացահայտելու և հաշվետվողականություն ապահովելու ուստիականության և այլ իրավապահ մարմինների անօրինական գործողությունների համար, որոնք դրդված են ռասիզմով, ռասայական խտրականությամբ, այլատյացությամբ և դրանց հետ կապված անհանդուրժողականությամբ, և պատասխանատվության ենթարկելու նման հանցագործությունների մեղավորներին, և այլն»⁶²:

Հայաստանում գործում է առանձին օրենք «Օտարերկրացիների մասին», որը, սակայն, կարգավորում է օտարերկրացիների՝ Հայաստանի Հանրապետություն մուտք գործելու, Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գտնվելու և բնակվելու, Հայաստանի Հանրապետության տարածքով տարանցիկ երթևեկելու, Հայաստանի Հանրապետությունից ելքի, ինչպես նաև օտարերկրացիներին վերաբերող այլ հարցեր⁶³: ՀՀ քրեական օրենսգրքում ևս առանձնաբար նշված չեն այլատյացության դեպքեր՝ որպես առանձին հանցագործություն կամ ծանրացուցիչ հանգամանք:

Ատելության խոսք

Եվրոպայի խորհրդի նախարարների կոմիտեի՝ ատելության խոսքի վերաբերյալ 1997 թվականի հանձնարարականով առաջին անգամ ամրագրվել է ատելության խոսքի հետևյալ սահմանումը. «Արտահայտվելու բոլոր ձևերը, որոնք տարածում, հրահրում, խթանում կամ արդարացնում են ռասայական ատելությունը, այլատյացությունը, հակասեմականությունը կամ անհանդուրժողականության վրա հիմնված ատելության այլ ձևեր, ներառյալ անհանդուրժողականությունը՝ արտահայտված ազգային փոքրամասնությունների, ներգաղթյալների և ներգաղթյալ ծագում ունեցող անձանց դեմ ագրեսիվ ազգայնամոլությամբ և ազգակենտրոնությամբ էթնոցենտրիզմով, խտրականությամբ և թշնամանքով»⁶⁴:

ՄԱԿ-ի՝ ատելության խոսքի դեմ պայքարի ռազմավարությունն ու գործողությունների ծրագիրը ատելության խոսքը սահմանում են որպես «հաղորդակցություն, որն օգտագործում է նվաստացնող կամ խտրական լեզու՝ հղում անելով կոնկրետ անձի կամ խմբի՝ հիմնվելով նրա կրոնի, էթնիկ պատկանելության, ազգության, ռասայի, մաշկի գույնի, սոցիալական ծագման, սեռի կամ ինքնության այլ գործոնի վրա»⁶⁵:

Դիտարկենք միջազգային փաստաթղթերի հիման վրա ատելության խոսքի դասակարգումը: Առաջին խումբը կարելի է անվանել «ատելության խոսք, որը պետք է արգելվի»: Այդ խմբում ներառված են հետևյալ դեպքերը՝ ցեղասպանության ուղղակի և հրապարակային հրահրում, խտրական ատելության քարոզչություն, որը սերմանում է

62 Declaration of the World Conference against Racism in Durban, para 32.

63 Տե՛ս «Օտարերկրացիների մասին» ՀՀ օրենքը, 2007 թ., հոդված 1:

64 Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers on “Hate Speech,” addressed to member states], Strasbourg, October 30, 1997.

65 “United Nations Strategy and Plan of Action on Hate Speech,” <https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/UN%20Strategy%20and%20Plan%20of%20Action%20on%20Hate%20Speech%2018%20June%20SYNOPSIS.pdf>, դիտվել է՝ 23.11.2024 թ.:

խտրականություն, թշնամանք կամ բռնություն, մեկ ռասայի կամ որոշակի էթնիկ ծագման անձանց խմբերի գերակայության քարոզչություն, ինչպես նաև ռասայական ատելության և խտրականության արդարացում և խրախուսում ցանկացած ձևով⁶⁶։ Երկրորդ խումբը ներառում է «ատելություն հրահրող արտահայտություններ, որոնք կարող են արգելվել»։ Դրանք կարող են լինել պետական մարմինների ամրագրած սահմանափակումներ «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի» 19-րդ հոդվածի պահանջներին համապատասխանելու դեպքում։ Դրանք պետք է ունենան հստակ օրինական նպատակ՝ հարգելու ուրիշների իրավունքները, և անհրաժեշտ են ժողովրդավարական հասարակության մեջ⁶⁷։ Երրորդ խումբը ներառում է «օրինական» արտահայտությունները՝ հիմք ընդունելով, որ «յուրաքանչյուր մարդ ունի իր կարծիքն ազատ արտահայտելու իրավունք. այդ իրավունքն ընդգրկում է, անկախ պետական սահմաններից, բանավոր, գրավոր կամ մամուլի միջոցով կամ էլ գեղարվեստական ձևով արտահայտված կամ մի այլ ձևով սեփական ընտրությամբ ամեն տեսակի ինֆորմացիա ու գաղափարներ որոնելու, ստանալու և տարածելու ազատությունը»⁶⁸։ Սակայն երրորդ խմբի առնչությամբ պետք է նշել, որ «նախատեսված իրավունքներից օգտվելը դնում է հատուկ պարտականություններ և հատուկ պատասխանատվություն։ Հետևաբար, այն կապված է որոշ սահմանափակումների հետ, սակայն, պետք է սահմանվեն օրենքով և լինեն անհրաժեշտ.

ա. այլ անձանց իրավունքներն ու հեղինակությունը հարգելու համար.

բ. պետական անվտանգության, հասարակական կարգի, բնակչության առողջության կամ բարոյականության պահպանության համար»⁶⁹։

Ատելության խոսքի արգելքը սահմանված է մի շարք միջազգային փաստաթղթերում։ Այսպես՝ «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի» 20-րդ հոդվածի 2-րդ կետը սահմանում է. «Ազգային, ռասայական կամ կրոնական ատելության օգտին որևէ ելույթ, որն իրենից ներկայացնում է խտրականության, թշնամանքի կամ բռնության սադրանք, պետք է արգելվի օրենքով»⁷⁰, իսկ «Ցեղասպանություն հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի 3-րդ հոդվածի գ կետը հանցագործություն է որակում ցեղասպանության ուղղակի և հրապարակային հրահրումը⁷¹։

«Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի» նախապատրաստական նյութերը ցույց են տալիս, որ 20-րդ հոդվածը բխել է Երկ-

66 St'u Elira Turdubaeva, Mukaram Toktogulova, et. al., *From Hate Speech to Non-Violent Communication*, 13, https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-10/from_hate_speech_to_non-violent_communication_en_web.pdf, դիտվել է՝ 23.11.2024 թ.:

67 St'u նույն տեղում:

68 Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների միջազգային դաշնագիր, 16 դեկտեմբերի 1966 թ., հոդված 19, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=18500>, դիտվել է՝ 23.11.2024 թ.:

69 Նույն տեղում:

70 Նույն տեղում, հոդված 20, կետ 2:

71 St'u Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին կոնվենցիա, 9 դեկտեմբերի 1948 թ., հոդված 3, կետ Գ., <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=75835>, դիտվել է՝ 23.11.2024 թ.:

րորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում նացիստական վարչակազմի վայրագությունների հանդեպ ունեցած զգվանքից և նման սարսափների կրկնությունը կանխելու հրատապ անհրաժեշտությունից⁷²:

1983 թ. հուլիսի 29-ի թիվ 11/19 ընդհանուր մեկնաբանության մեջ Մարդու իրավունքների կոմիտեն, որը ստեղծվել է դաշնագրի IV մասի 28-45-րդ հոդվածների համաձայն, ընդգծել է, որ 20-րդ հոդվածը «լիովին համատեղելի է ազատ արտահայտվելու իրավունքի հետ», որը երաշխավորված է 19-րդ հոդվածով, քանի որ այդ իրավունքի իրացումը «ենթադրում է հատուկ պարտականություններ և պատասխանատվություն»⁷³:

«Ռ-ասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին միջազգային կոնվենցիան» (CERD) պարունակում է ատելության խոսքի և քարոզչության արգելքի ամենալայն և մանրամասն դրույթները, թեև սահմանափակված է ռասայական հիմքերով: Կարևոր է նշել, որ ներկայումս 170 պետություններ սույն կոնվենցիայի կողմ են, հետևաբար պարտավոր են կենսագործել դրա դրույթները: 4-րդ հոդվածը սահմանում է, որ մասնակից պետությունները «օրենքով պատժելի հանցանք են համարում ռասայական գերազանցության կամ ռասայական ատելության վրա հիմնված գաղափարների տարածումը, ռասայական խտրականության հրահրումը, ինչպես նաև ցանկացած ռասայի կամ մաշկի այլ գույն կամ էթնիկական այլ ծագում ունեցող անձանց խմբի դեմ ուղղված բռնության գործողությունները կամ դրանց հրահրումը, ինչպես նաև ռասիստական գործունեությանն օգնություն տրամադրելը, ներառյալ նման գործունեության ֆինանսավորումը»⁷⁴:

Հարկ է նշել, որ, CERD-ի 9-րդ հոդվածի համաձայն, մասնակից պետությունների ներկայացրած զեկույցները, մեկնաբանությունները և տեղեկությունները վերանայելիս Ռ-ասայական խտրականության վերացման կոմիտեն իր տարեկան զեկույցում հաճախ նշում էր մասնակից պետությունների օրենսդրությունը (կամ դրա բացակայությունը), որը կարգավորում է ատելության հրահրումը, և կամ ողջունում նման օրենքների առկայությունը կամ էլ ափսոսանք էր հայտնում դրանց բացակայության համար և կամ իր մտահոգությունն արտահայտում դրանց անբավարարության վերաբերյալ⁷⁵:

Կոմիտեն նաև դիտարկել է CERD-ի 4-րդ հոդվածի խախտումների մի քանի հատուկ դեպքեր CERD-ի 14-րդ հոդվածի համաձայն հաղորդակցության վերաբերյալ անհատների ներկայացրած կարծիքներում: Լ. Կ.-ն ընդդեմ Նիդեռլանդների գործով կոմիտեն ճանաչեց CERD-ի 4-րդ հոդվածի (ա) կետի խախտումը. մարոկկացի մի քաղաքացի, այցելելով իրեն վարձակալությամբ առաջարկված տուն, լսել էր «բավական է օտարերկրացիներ» բղավոցները և նախազգուշացում ստացել, որ եթե սկսի ապ-

72 St'u Manfred Nowak, *U.N. Covenant on Civil and Political Rights: CCPR Commentary*, 2nd ed. (Kehl: N. P. Engel, 2005), 468:

73 General Comment 11/19, 29 July 1983, HRI/GEN/1/Rev.6, paragraph 2.

74 *Միջազգային կոնվենցիա ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին*, հոդված 4:

75 St'u Report of the Committee on the Elimination of Racial Discrimination, Supplement No. 18, UN Document A/50/18.

րել այդ տանը, այն կիրդեհվի, և նրա մեքենան կվնասվի⁷⁶: Կոմիտեն պարզել է, որ այդ մեկնաբանություններն ու սպառնալիքները «մաշկի այլ գույն կամ էթնիկական այլ ծագում ունեցող անձանց նկատմամբ ռասայական խտրականության և բռնության հրահրում» են⁷⁷: Մասնակից պետությունը, տվյալ դեպքում՝ Նիդեռլանդները, պատասխանատվություն կրեց, քանի որ հետաքննությունը չէր իրականացրել «պատշաճ օպերատիվությամբ»⁷⁸:

Մարդու իրավունքների կոմիտեն, որը, լրացուցիչ արձանագրության համաձայն, իրավասու է քննելու որոշակի գործեր, մի քանի վճիռ է կայացրել ատելության խոսքի վերաբերյալ: Ռոսն ընդդեմ Կանադայի գործում կոմիտեն վկայակոչել է և՛ 19-րդ, և՛ 20-րդ հոդվածները: Գործի համաձայն՝ Կանադայում ուսուցչին տեղափոխել են ոչ դասարանային պաշտոնի այն դպրոցում, որտեղ նա աշխատել է՝ համաձայն Մարդու իրավունքների կոմիտեի հանձնարարականի, որը որոշել էր, որ այդ ուսուցչի հակասեմական գրությունները և հրապարակային հայտարարությունները խաթարում են անաչառ լինելու նրա կարողությունը և թունավորում դպրոցական մթնոլորտը: Այս հրամանը հաստատել էր Կանադայի Գերագույն դատարանը: Ուսուցիչը բողոքել է՝ վկայակոչելով, որ խախտվել է իր խոսքի ազատության իրավունքը⁷⁹: Սակայն կոմիտեն խոսքի ազատության խախտում չգտավ այդ գործում: Ըստ էության, նա հաստատեց, որ չնայած ուսուցչին դասախոսական պաշտոնից հեռացնելը խոսքի ազատության իրավունքի սահմանափակում է, սակայն տվյալ դեպքում սահմանափակումները թույլատրելի էին, քանի որ դրանք ուղղված էին «այնպիսի արտահայտությունների դեմ, որոնք կարող են բարձրացնել կամ ամրապնդել հակասեմական տրամադրությունները»⁸⁰:

Ատելության խոսքի վերաբերյալ վճիռներ է կայացրել դեռ Նյուրնբերգի ռազմական տրիբունալը, չնայած այդ ժամանակ «ատելության խոսք» տերմինը հայտնի չէր տրիբունալին:

Ցեղասպանության հրահրումը՝ որպես միջազգային իրավունքի հանցագործություն, սկսեց դիտարկվել, երբ Նյուրնբերգի միջազգային ռազմական տրիբունալը 1946 թվականին վճիռ կայացրեց մեղադրյալներ Յուլիուս Սթրեյխերի և Հանս Ֆրիցշելի գործով: Թեև «ցեղասպանության հրահրում» հասկացությունը դեռ հայտնի չէր, ամբաստանյալներին մեղադրանք էր առաջադրվել մարդկության դեմ հանցագործությունների համար, որոնք հիմնված էին այն գործողությունների վրա, որոնք այսօր ներառվում են ցեղասպանություն հրահրելու սահմանման մեջ: Յուլիուս Սթրեյխերը հակասեմական «Der Stürmer» շաբաթաթերթի հիմնադիրն ու խմբագիրն էր, որի նպատակն էր, իր իսկ խոսքով, «համախմբել գերմանացիներին և դուրս բերել նրանց հրեական ազդեցության դեմ, որը կարող է ոչնչացնել մեր ազնիվ մշակույթը»⁸¹:

76 St'u Communication No. 4/1991: Netherlands, UN Doc. CERD/C/42/D/4/1991, 16 March 1993, 2.1, 6.3:

77 St'u նույն տեղում, պարբերություն 6.3:

78 St'u նույն տեղում, պարբերություն 6.6:

79 St'u Ross v. Canada, Communication No. 736/1997, UN Doc. CCPR/C/70/D/736/1997 (2000):

80 Նույն տեղում, պարբերություն 11.5:

81 Robert Gellately (ed.), *The Nuremberg Interviews Conducted by Leon Goldensohn* (New York: Alfred A. Knopf, 2004), 252.

Իր որոշման մեջ միջազգային ռազմական տրիբունալն ընդգծել է, թե ինչպես են առաջատար հողվածներում և նամակներում, որոնցից մի քանիսը գրել է հենց Սթրեյխերը, հրեաները ներկայացվել որպես «մակաբույծներ, թշամիներ, չարագործներ, հիվանդություններ տարածողներ» կամ որպես «մորեխների ամբոխներ, որոնք պետք է իսպառ ոչնչացվեն»⁸²:

Տրիբունալը հաստատեց, որ նման ատելության քարոզչությամբ Սթրեյխերը «դրդել է գերմանացի ժողովրդին ակտիվ հետապնդումների», ինչպես նաև «սպանության և ոչնչացման», գործողություններ, որոնք, ըստ տրիբունալի, հանցագործություն են մարդկության դեմ, ուստի Սթրեյխերը մեղավոր ճանաչվեց և մահապատժի դատապարտվեց կախաղանի միջոցով⁸³:

Հանս Ֆրիցշեն Գերելսը Գերմանիայի հանրային կրթության և քարոզչության նախարարության բարձրաստիճան պաշտոնյա էր, իսկ 1942 թվականից՝ նախարարության ռադիոդիրկիզիոնի ղեկավարը⁸⁴: Մարդկության դեմ հանցագործությունների մեղադրանքի շրջանակներում նրան մեղադրանք է առաջադրվել այն բանում, որ նա «հրահրել և խրախուսել է պատերազմական հանցագործությունների կատարումը՝ միտումնավոր խեղաթյուրելով լուրերը, որպեսզի գերմանացի ժողովրդի շրջանում բոլորքի կրքերը, որոնք նրանց դրդել են վայրագությունների»⁸⁵: Տրիբունալը նաև ընդգծել է հրահրման ազդեցությունը գերմանացիների, այսինքն՝ հրահրման հասցեատերերի վրա, ինչը ցույց է տալիս, որ տրիբունալը դա համարել է հանցագործության կարևոր տարր:

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանն (ՄԻԵԴ) ատելության հրահրմանը և խոսքի ազատությանը վերաբերող գործերը քննելիս կիրառում է մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայով նախատեսված երկու մոտեցում.

1. կոնվենցիայի պաշտպանությունից բացառումը՝ նախատեսված 17-րդ հոդվածով (իրավունքների չարաշահման արգելք) (կիրառվում է, երբ վիճարկվող մեկնաբանություններն ատելության խոսք են և ժխտում են կոնվենցիայի հիմնական արժեքները),
2. պաշտպանության սահմանափակումների սահմանումը՝ նախատեսված 10-րդ հոդվածի 2-րդ կետով (կիրառվում է, երբ խոսքը, թեև ատելության խոսք է, ի գործու չէ ոչնչացնելու կոնվենցիայի հիմնական արժեքները):

ՄԻԵԴ-ը իր որոշումներում մի քանի կարևոր նկատառումներ է արել՝ նշելով ատելության խոսքի կարևոր տարրերը.

1. Հայտարարությունների բովանդակությունը – ցանկացած արտահայտություն, որը խախտում է կոնվենցիայում ամրագրված հիմնարար արժեքների, մասնավորապես՝ արդարության, խաղաղության, հանդուրժողականության և խտրա-

82 *Trial of German Major War Criminals* (Nuremberg, 1945), 501.

83 Տե՛ս նույն տեղում, 529:

84 Տե՛ս Jamie Frederic Metzl, “Rwandan Genocide and the International Law of Radio Jamming,” 91 *AJIL* 628 (1997), 460:

85 *Trial of German Major War Criminals*, 526.

կանության բացառման սկզբունքները, կարող է դուրս բերվել 10-րդ հոդվածով նախատեսված պաշտպանությունից 17-րդ հոդվածի ուժով⁸⁶:

2. Խոսողի մտադրությունը – ինչպես նշված է Բելկասեմն ընդդեմ Բելգիայի (Belkacem V. Belgium) գործով ՄԻԵԴ-ի 2017 թվականի վճռում, դատարանը քննել է դիմումատուի գործը, որը «YouTube» հարթակում հրապարակել է հանրամատչելի տեսանյութեր, որոնցում կոչ է արել հեռուստադիտողներին գերիշխանություն ունենալու ոչ մուսուլմանների նկատմամբ, դաս տալու նրանց և պայքարելու նրանց դեմ: Դատարանն ընդունել է ներպետական դատարանների այն եզրակացությունը, որ դիմողն իր գրառումներով ձգտել է մարդկանց մեջ ատելություն, խտրականություն և բռնություն սերմանելու բոլոր ոչ մուսուլմանների հանդեպ⁸⁷:
3. Վնաս պատճառելու հավանականությունը – դատարանը քննել է նաև այն հարցը, թե համապատասխան կարծիքի արտահայտումը կարող է արդյոք բռնություն հրահրել⁸⁸: Դատարանը դիտարկել է մի շարք ցուցանիշներ, որոնք կարող են հանգեցնել այն եզրակացությանը, որ կոնկրետ հայտարարությունը կարող է նման վնաս պատճառել: Դրանք են՝
 - 3.1. սոցիալ-քաղաքական համատեքստ,
 - 3.2. ելույթի հնարավոր ազդեցությունը դրա ձևն ու հրապարակայնությունը, հեղինակը և լսարանը,
 - 3.3. հավանական վնասի նշանակությունը և հուսալիությունը,
 - 3.4. միջամտության բնույթի և նպատակի օրինականության միջև կապը:

Անդրադառնալով ՀՀ օրենսդրությանը՝ հարկ է նշել, որ ատելության խոսքի մասին դրույթներ կարող ենք գտնել մի շարք օրենքներում:

Ինչպես նշված է Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 42-րդ հոդվածում, կարծիքի արտահայտման ազատությունը երաշխավորված է, սակայն այդ հոդվածը նաև նախատեսում է որոշ հանգամանքներում այդ իրավունքի սահմանափակման հնարավորությունները: Այսպես՝ սահմանափակումներ կարող են կիրառվել «պետական անվտանգության, հասարակական կարգի, առողջության և բարոյականության կամ այլոց պատվի ու բարի համբավի և այլ հիմնական իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության նպատակով»⁸⁹: Սահմանադրության 77-րդ հոդվածով արգելվում է Սահմանադրությամբ հաստատված հիմնական իրավունքների և ազատությունների օգտագործումը ազգային, ռասայական կամ կրոնական ատելություն բորբոքելու նպատակով⁹⁰: Այս դրույթը կարևոր է, քանի որ հստակեցնում է, որ ատելության խոսքի նորմերը կարող են համընկնել 42-րդ հոդվածի հետ, քանի որ

86 St'v ECtHR judgments: Seurot v. France, 2004; M'Bala v. France, 2015, para 39; Ibragim Ibragimov and Others v. Russia, 2018, para 94; Pavel Ivanov v. Russian Federation, 2007.

87 St'v նույն տեղում, պարբերություն 33:

88 St'v ECtHR Grand Chamber judgment in Sürek v. Turkey (no. 4), 1999, paragraph 58.

89 ՀՀ Սահմանադրություն, հոդված 42:

90 St'v նույն տեղում, հոդված 77:

կարծիքի արտահայտման ազատությունը խոսքի որոշակի տեսակների համար չի կարող ծառայել որպես պաշտպանություն:

Ատելության խոսքի վերաբերյալ դրույթներ կարող ենք գտնել նաև ՀՀ քրեական օրենսգրքում: Այսպես, 329-րդ հոդվածի համաձայն, «Անձի կամ անձանց խմբի նկատմամբ ռասայական, ազգային, էթնիկ կամ սոցիալական ծագումով, կրոնով, քաղաքական կամ այլ հայացքներով կամ անձնական կամ սոցիալական բնույթի այլ հանգամանքներով պայմանավորված ատելություն, խտրականություն, անհանդուրժողականություն կամ թշնամանք հրահրելուն կամ քարոզելուն ուղղված հրապարակային խոսքը, ինչպես նաև այդ նպատակով նյութ կամ առարկա տարածելը պատժվում է»⁹¹:

ՀՀ քաղաքացիական օրենսդրությունում ատելության խոսքի վերաբերյալ որևէ դրույթ չկա: Թեև քաղաքացիական օրենսգրքում տեղ են գտել վիրավորանքի և գրպարտության մասին նորմեր, սակայն դրանք ուղղակիորեն չեն ներառում ատելության խոսքը: Այսինքն՝ եթե նույնիսկ քաղաքացիական բնույթի վեճը վերաբերում է ատելության խոսքին, դատարան ներկայացված հայցը ձևակերպվում է վիրավորանքի կամ գրպարտության հիմքերով՝ համաձայն ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի:

Եզրակացություն

Ռասայական խտրականությունը, այլատյացությունը և ատելության խոսքն ի գործուն են էական վնաս հասցնելու հասարակության կայունությանը, համերաշխությանը և մարդու իրավունքներին: Այս երևույթները հաճախ արտահայտվում են մարդու արժանապատվության ու ազատությունների ոտնահարմամբ և ազդում են մարդկանց հոգեկան, ֆիզիկական ու սոցիալական բարեկեցության վրա:

Միջազգային իրավունքի տեսանկյունից պետությունները պարտավոր են ապահովել հանրության համերաշխությունն ու կայունությունը՝ պայքարելով ռասայական խտրականության, այլատյացության և ատելության խոսքի դեմ, ինչպես նաև նորմեր ընդունելով դրանք կանխելու և դրանց դեմ իրավական միջոցներ կիրառելու համար: Այդպիսով միջազգային իրավունքը ոչ միայն մշակում է կանխարգելիչ մեխանիզմներ, այլև պարտավորեցնում է պետություններին ապահովել ռասայական և մշակութային հանդուրժողականության ու մարդու իրավունքների պաշտպանության բարձր մակարդակը, որպեսզի նվազեցվեն նման երևույթների բացասական ազդեցությունները, և հաստատվի համընդհանուր խաղաղություն:

91 ՀՀ քրեական օրենսգրքի, հոդված 329:

DEFINING THE CONCEPTS OF “RACIAL DISCRIMINATION,” “XENOPHOBIA,” “HATE SPEECH”

Svetlana Chakhmakhchyan, Edita Gzoyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

SUMMARY

Seventy-six years after the adoption of the Universal Declaration of Human Rights, inequality remains widespread, with many individuals becoming targets of discrimination and hatred due to their origin, religion, or ethnicity. Terms like “racial discrimination,” “xenophobia,” and “hate speech” have become commonly used in modern discourse. This article aims to explore the origins of these three concepts, their legal definitions, and their relevance in today’s society.

Keywords: racism, racial discrimination, xenophobia, hate speech, discrimination.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОНЯТИЙ “РАСОВАЯ ДИСКРИМИНАЦИЯ,” “КСЕНОФОБИЯ,” “ЯЗЫК ВРАЖДЫ”

Светлана Чахмахчян, Эдита Гзоян

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

Семьдесят шесть лет спустя после принятия Всеобщей декларации прав человека неравенство по-прежнему остается широко распространённым, и многие люди становятся объектами дискриминации и ненависти из-за своего происхождения, религии или этнической принадлежности. Такие термины, как “расовая дискриминация,” “ксенофобия” и “язык вражды,” прочно вошли в современный дискурс. Данная статья направлена на изучение происхождения этих трёх понятий, их правовых определений и актуальности в современном обществе.

Ключевые слова: расизм, расовая дискриминация, ксенофобия, слова ненависти, дискриминация.

REFERENCES

«Ազգային փոքրամասնությունների մասին, Իրավահավասարության ապահովման մասին Հայաստանի Հանրապետության օրենքների և հարակից օրենքների նախագծեր» [Draft Laws of the Republic of Armenia on National Minorities and on Ensuring Equality, and Related Legislation]. Yerevan, 15 July, 2019, <https://www.e-draft.am/projects/1801>;

«Արդարադատության միջազգային դատարանի կանոնադրություն» [Statute of International Court of Justice]. San Francisco, October 24, 1945, <https://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=37341>;

«Լրացուցիչ արձանագրություն կիբեռհանցագործությունների մասին կոնվենցիայի՝ համակարգչային համակարգերի միջոցով կատարվող ռասիստական և քսենոֆոբիական բնույթի արարքների քրեականացման մասին» [Additional Protocol to the Convention on Cybercrime concerning the criminalization of acts of a racist and xenophobic nature committed through computer systems]. Strasbourg, 28 January, 2003, <https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=48029>;

«Հայաստանը ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանի հայց է ներկայացրել ընդդեմ Ադրբեյջանի» [Armenia filed a case against Azerbaijan at the UN International Court of Justice]. Radio Free Europe/Radio Liberty, 30 September, 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32616357.html>;

«ՀՀ Սահմանադրություն» [Constitution of Republic of Armenia]. Yerevan, 06 December, 2015, <https://www.arlis.am/hy/acts/143723>;

«ՀՀ քրեական օրենսգիրք» [Criminal Code of Republic of Armenia]. Yerevan, 01 July, 2022, <https://www.arlis.am/hy/acts/153080>;

«ՄԱԿ-ի Արդարադատության միջազգային դատարանը բավարարեց Հայաստանի ներկայացրած դիմումն ընդդեմ Ադրբեյջանի» [The International Court of Justice of the UN upheld Armenia's application against Azerbaijan]. 7 December, 2021, <https://rilm.am/events/mak-i-ardaradatutyanyan-mijazgayin-dat/>;

«Միջազգային կոնվենցիա ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին» [International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination]. New York, 21 December, 1965, <https://www.arlis.am/hy/acts/75843>;

«Ռասիզմի և անհանդուրժողականության դեմ եվրոպական հանձնաժողով, Երկրորդ զեկույց Հայաստանի մասին» [European Commission against Racism and Intolerance, Second Report on Armenia]. Strasbourg, June 30, 2006, https://www.gov.am/u_files/file/kron/ECRI%20Komitei%20Zek%20II%20-%202006.pdf;

«Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին կոնվենցիա» [Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide]. New York, 9 December, 1948, <https://www.arlis.am/hy/acts/75835>;

«Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների միջազգային դաշնագիր» [International Covenant on Civil and Political Rights]. New York, 16 December, 1966, <https://www.arlis.am/hy/acts/18500>;

«Օտարերկրացիների մասին» ՀՀ օրենքը» [Law of the Republic of Armenia on Foreigners]. Yerevan, 25 December, 2006, <https://www.arlis.am/hy/acts/73272>.

Հեղինակների մասին

About the Authors

Об авторах

Սվետլանա Ա. Չախմախչյան, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Հայոց ցեղասպանության իրավական հետազոտությունների բաժնի կրտսեր գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ միջազգային քրեական իրավունք, մարդու իրավունքներ, միջազգային հանրային իրավունք:

Էլ. փոստի հասցե՝ svetlana.chakhmakhchyan@genocide-museum.am

Svetlana A. Chakhmakhchyan, Junior researcher at the Department of Legal Studies of the Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research areas: International Criminal Law, Human Rights, International Public Law

Email: svetlana.chakhmakhchyan@genocide-museum.am

Светлана А. Чахмахчян, младший научный сотрудник Отдела правовых исследований Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований: международное уголовное право, права человека, международное публичное право.

Электронная почта: svetlana.chakhmakhchyan@genocide-museum.am

Էդիտա Գ. Գզոյան, պ.գ.թ., «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Հայոց ցեղասպանության իրավական հարցերի ուսումնասիրության բաժնի վարիչ:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայոց ցեղասպանության պատմական և իրավական հարցեր, մարդու իրավունքներ:

Էլ. փոստի հասցե՝ gzoyan.edita@genocide-museum.am

Edita G. Gzoyan, PhD, Head of the Department for the Study of Legal Issues of the Armenian Genocide, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research areas: Historical and legal issues of the Armenian Genocide, human rights.

Email: gzoyan.edita@genocide-museum.am

Эдита Г. Гзоян, к.и.н., зав. отделом по изучению правовых вопросов Геноцида армян Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований: исторические и правовые вопросы Геноцида армян, права человека.

Электронная почта: gzoyan.edita@genocide-museum.am